

TÜRK ŞİİRİNDE ‘REDİF’ VE BATI ŞİİRİNDEKİ KARŞILIĞI

“Redif” In Turkish Poetry and Reciprocity Of Western Poetry

Fatih SAKALLI*

Özet: *Bu makalede şiirin ahenk unsurlarından redif üzerinde durulmuştur. Öncelikle redifin tanımı yapılmış ve redifle alakalı ahenk, ritim, kafiye kavramlarının ne anlama geldiği anlatılmıştır. Kafiye çeşitlerine yer verildikten sonra redifin fonksiyonu ve kullanımı hakkında bilgi verilmiştir. “Türk Şiirinde Redif” başlıklı kısımda ise redifin günümüze kadar Türk şiirinde nasıl kullanıldığı örneklerle açıklanmıştır. “Batı Şiirinde Redif” adlı kısımda ise Batı şiirindeki kafiye çeşitleri verilmiş, İngilizce, Almanca, Fransızca’dan seçilen üç şiirle bu kullanımlar gösterilmeye çalışılmıştır. Bütün bunlardan hareketle Batı şiirinde redif kullanımının olup olmadığı hususu tartışılmış veya Türk şiirindeki redif kullanımının Batı şiirinde neyi karşıladığı belirlenmek istenmiştir. Sonuç olarak ta Türk ve Batı şiirindeki “redif kullanımı” hususu benzer ve farklı yönleriyle ele alınmış, bunlardan hareketle üç temel yargıya varılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: Redif, Türk, Batı, Şiir, Kullanım, Ahenk, Ritim, Kafiye

Abstract: *In this article, redif, which is an element of harmony in poetry, will be examined. First of all, definition of “redif” is made and then harmony, rhythm and rhyme concepts are defined and described. After kinds of rhyme are examined, information about usage and function of “redif” is given. In “Redif in Turkish Poetry” part, how “redif” has been used in Turkish poetry until today is explained by examples. In “Redif*

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, fsakalli@gazi.edu.tr.

in Western Poetry” part, kinds of rhyme in western poetry is discussed, and these kinds are demonstrated by three poems selected from English, German and French literature. After all these studies, whether “redif” is used or not in western poetry is discussed, or in other words, what is used in western poetry similar to “redif” concept of Turkish poetry. In conclusion use of “redif” in Turkish and Western poetry is studied with regard to similar and different aspects of these two literatures, and the article is ended with three basic judgments derived from comparisons of two literatures.

Keywords: “Redif”, Turkish, Western, Poetry, Use, Harmony, Rhythm, Rhyme

Sanat, insanın varlık şartlarından bir tanesidir. Edebiyat da dille gerçekleştirilen bir sanat faaliyetidir. Edebiyatın bir dalı olan şiirde ise coşku ve heyecanlar, gündelik dilden farklı bir dille ifade edilir. Kelimeler, yeni anlam ve değerler yüklenerek şiiri oluştururlar. Şiiri oluşturan unsurlardan biri olan redife geçmeden önce redifi düşündürecek kelimelere değinmek yerinde olacaktır. Ahenk, ritim, kafiye kelimelerini redif etrafında düşünebiliriz. Şiir her şeyden önce bir ahenk etrafında vücut bulur. Şiirdeki ahenk, ses akışı, söyleyiş, ritim, ses benzerliği ve ses tekrarları ile sağlanır. Redifi ise ahenk unsurlarından “ses tekrarları” içinde ele alabiliriz.

“Ahengin sözlük anlamı, bir bütünü teşkil eden parçaların veya unsurların estetik ölçüler içinde birbiriyle uyuşması anlamına gelen çeşitli ilim ve sanat dallarında kullanılan terimdir. Edebiyat terminolojisinde âhenk, üslûbun bir niteliği olarak şiir ve nesirde kelime ve cümlelerin âdeta bir musiki tesiri yapacak şekilde art arda getirilmesiyle sağlanan uyumdur.” (Yetiş, 1989: 516-517) Bu şekilde tanımlanan âhenk, şiiri şiir yapan ve onu diğer edebiyat dallarından ayıran en önemli öge durumundadır. “Talim-i Edebiyat’tan beri yenileşme devri Türk edebiyatında edebiyat nazariyesi kitaplarında harmonie (armoni) karşılığında üslûba ait bir özellik olarak kullanılan âheng-i selâset terimi yer alır. Recâizâde Mahmut Ekrem, bu kavramla ibare içindeki kelimelerin kulağa hoş gelecek şekilde düzenlenmesini kasteder ve âhengi selâseti ikiye ayırır: 1. Umumi Âhenk: Kelime ve ibarelerin ses bakımından uyumundan doğan âhenk. 2. Taklidi Âhenk: Söz ile delâlet ettiği anlam arasındaki uyumun yarattığı ahenktir.” (R.M. Ekrem, 1923: 171-190) Görülüyor ki konumuz olan redif ile ritim ve kafiye kelimelerini de umumî âhenk içinde düşünmemiz gerekmektedir.

“Ritim ise şiirdeki ses, hece ve kelimelerin belli sayıda öbekleşmeleriyle, vurgulu ve vurgusuz uzun ya da kısa hecelerin düzenli dizilişleriyle sağlanır. Şiir,

ritim üzerine kurulmuş bir ifadeler bütünü sözel bir düzendir. Aslında ritim bütün güzel sanatların temelini, özünü meydana getirir. Çünkü ritmin olmadığı yerde, birlikten yoksunluk, düzensizlik ve hareketsizlik vardır.” (Macit, 2004: 69) Ritmi bir nevi şiirdeki hareketi sağlayan unsur olarak düşünebiliriz. Kelimelerin dizilişindeki çeşitlilik veya düzenin şiirdeki ritmi meydana getirdiği söylenebilir.

“Şiirde musiki yaratabilmek için bir şairin en çok sahip olması gereken şeyler ritim anlayışı ve bu ritmik yapıyı şiirle kaynaştırabilme gücüdür.” diyen T.S.Eliot şöyle devam eder. Bir şiir veya bir şiirin parçası önce ritmik bir yapı olarak gerçekleşir, sonra bu ritmik yapı, kelimelerde ifade bulur ve fikir ve imajları da doğurur.” (Eliot, çev: Kantarcıoğlu, 1983: 147)

Ritim, şiirde farklı şekillerle yakalanabilir. Ses, hece, kelime veya kelime gruplarından meydana gelen redif de şiirde ritmin oluşmasını sağlayan unsurlardan bir tanesidir. Kısacası ritim şiirin vazgeçilmez unsurudur bu hususu da Mayakovski şöyle dile getirir: “Ritim, her şiirsel yapının içinde baştan sona gümbürdeyerek ona ses veren temel öğedir. Sözcükler yavaş yavaş tek tek bu söz gümbürtüsünün içinden çıkarak belirir.. Ritim şiirin temel gücü, şiirin temelinde yatan erkidir.” (Mayakovski, 2002: 39-40)

Makalemizin konusu olan redifle alakalı değinmemiz gereken en önemli kelime ise kafiyedir. Kafiye ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bunlardan bazıları ise şöyle sıralanabilir. “Manzum söyleyişlerde en az iki mısra sonunun kulakta benzer sesler bırakan, harf, hece ve kelimelerle bitirildiği görülür. Nazımda mısra sonlarındaki bu ses benzerliğine kafiye denir.” (Banarlı, 1971: 182)

“(Uyak, Osmanlıca’da kafiye, Fr. rime) Dize sonlarındaki ses benzerliği. Aslı Arapça olan kafiye, eski tanımla mısra sonlarında tekrarlanan ve aynı sesi veren harflerin hareket ve sükûn hallerindeki birleşmedir.” (Özkırımlı, 1984: s.1182) “Nazımda mısra sonlarındaki ayrı kelime veya eklerin tekrarından doğmayan ses benzerliğine denir. Buna göre kafiyeden bahsedebilmek için bir arada en az iki mısra bulunmalıdır. Bir tek mısra için kafiye bahis konusu olamaz.” (Y.Türk Ansiklopedisi c.5, 1985: 1617)

Kafiye tariflerinde kullanılan ifadeleri belirli başlıklar altında tasnif etmek mümkündür: 1. Kafiye, nazımda olur. 2. Kafiye, nazım sonunda olur. 3. Kafiye, mısra sonlarında olur. 4. Kafiye, beyit sonlarında olur. 5. Kafiye, bazen mısra içinde olur. 6. Kafiye, bazen mısra başlarında olur. 7. Kafiye, manaca farklı kelimeler arasında olur. 8. Kafiye, görevce farklı kelimeler arasında olur. 9. Kafiye, harfler arasında olur. 10. Kafiye, heceler arasında olur. 11. Kafiye, ekler arasında olur. 12. Kafiye, aynı seslerle yapılır. 13. Kafiye benzer seslerle yapılır. Bu tasniften yola çıkılarak “kelime, ek ya da hece benzerliği” ifadelerinin “ses benzerliği” kapsamında düşünülmüş olabileceği fikriyle şöyle bir neticeye ulaşılabilir: “Kafiye, en az iki mısradaki bulunan ve anlam ya da görev itibarıyla farklılık arz eden ses veya ses gruplarının benzerliğidir. (Erol, 1994: 16- 20)

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere kafiye; mısra, dize, beyit sonlarında görülen bir ses benzerliğidir. Bu ses benzerlikleri de Türkçe'deki kullanımlarına göre farklı isimler alırlar. “Yapıları bakımından **yarım, tam, zengin, cinaslı, tunç** kafiye şeklindeki adlandırmalar, mısra, dize veya beyit sonlarındaki sesli ve sessizlerin sayısına göre isimlendirilirken, biçim bakımından mısra, dize veya beyitteki sıralanışına göre **düz, çapraz ve sarma** diye adlandırılmaktadır. Kafiye, mısradaki yerine göre de farklı isimler alır. Mısra başında ise başkafiye, mısraın ortasında ise orta/iç kafiye, mısra sonunda ise son kafiye olarak adlandırılır... Kafiye oluşturulan seslerin sonuncusuna revî, kafiyeden (revî harfinden) sonra gelen biçim ve anlam olarak aynı olan seslerin tekrarına redif denir... Redife halk şiirinde dönerayak da denir.” (Karataş, 2001: 227 – 232, 343)

Redif, şiirin ahenk unsurlarının en önemlilerinden biridir. Şiirde kafiyeden sonra gelerek şiirin ritminin oluşmasında gerek kulak gerekse göz için bir uyum sağlar. Bu uyum şiirin müzikalitesinin de temelini oluşturmaktadır. Redif nedir, fonksiyonu, kullanım alanları nasıldır, bu hususlar üzerinde sırasıyla duralım. Redifin birçok tanımı yapılmıştır.

“Mısra sonlarında genellikle kafiyeden sonra yazılışları ve anlamları bir, ek, kelime veya kelime grubuna redif denir. Kafiye rediften önce bulunur.” (T.Dili ve Edebiyatı Ans C.5, 1982: 95)

“Hayvanda birinin arkasına binen. Arkadan gelen, birinin ardından giden. Terhis edilerek ihtiyata geçirilen kura askerlerine verilen bir ad. Her beytin sonunda kafiyeden sonra tekrarlanan kelimeye redif denir.” (Develioğlu, 1982: 1657)

“Redifin sözlük anlamı “arkadan gelen” dir. Uyak sözcüğünün revî harfinden sonra gelen harf, ek, takı ve sözcüklere denir.” (Dilçin, 1997: 68) “Diğer bir tabirle redif, kafiye seslerinden sonra gelen, kâfiye kelimeleri gibi birbirleri arasında ihtilaf olmayan, yani yekdiğerinin aynısı olan tekrar gruplarıdır.” (Akın, 2001: 57-58) Muallim Naci ise redifi şöyle tarif eder: “Mısraların yahut beyitlerin evâhîrinde revîyi müteâkip aynen tekrar eden bir veya birden ziyade şey.” Redifi bu şekilde tarif ettikten sonra hemen arkasından kısa bir açıklama yaparak bu tarifteki “şey” tabirinin bir harf yahut bir kelimedenden ibaret olan rediflere şâmil olduğunu, redifin çeşitli şekillerinin “veya birden ziyade” tarifin içerisine dahil edilmiş olduğunu söyler. (M. Naci, haz: M.A.Yekta Saraç, 1996: 84)

İsmail Habib Sevük ise redifin tarifini şöyle yapar: “Kafiyeden sonra aynen tekerrür eden şeye redif denir.” Redifler ya edat olur, ya kelime olur, edatlar ve kelimeler de ya tek, veya müteaddit olabilir. (İ.H.Sevük, 1942: 91-93)

Ömer Faruk Akün'e göre ise redif, simetrik tekerrürü ile şiiri belirli bir kavram ve konu etrafında toplayan bir atmosfer yaratan mihver olmuştur. Çok defa şiirde belirli bir duygu ve düşünceye zemin hazırlayan redif ona “yek âhenk”

diye vasıflandırılan konu bütünlüğü kazandırır. (Ö.F.Akün, 1994: 402)

Yukarıdaki redif tanımlarından şu yargılara ulaşabiliriz: İlk olarak redif, kafiyeden sonra gelen bir kavram veya kullanımdır. Diğeri ise tekrar grubu olmasıdır. Sesler arasındaki benzerlik olmamasıyla kafiyeden ayrılmaktadır. Her şeyden önce redif, bir “aynı olma” durumunun ifadesidir.

“Redif, sözlükte şiirde uyaktan sonra tekrarlanan aynı anlamdaki kelime veya ek, yedek diye tanımlarken, diğeri bir anlamı ise son dönem Osmanlı ordusunda askerlik görevini bitirdikten sonra yedeğe ayrılan erdir.” (Türkçe Sözlük C.2, 1988:1218) Görülüyor ki redif, şiirde bir tekrar grubu olmasından başka aynı zamanda Türk kültüründe bir askeri teşkilata verilen isim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden önce redif, bir düzeni, intizamı ifade eder ve türkülerimizde dahi asker kavramı olarak karşımıza çıkar.

Kışlanın önünde **redif** sesi var

Varın bakın çantasında nesi var

Bir çift kundurayla bir de fesi var (Yemen Türküsü)

Muallim Naci ise sözlüğünde redifi şöyle tanımlamaktadır: “ Birinin ardı sıra giden. Arkadan gelen. Askerin sınıf-ı ma’rufi. Hizmet-i nizâmiyeden sonra geçtiği sınıf (Sınıf-ı redif, efrâd-ı redife, müddet-i redife, hizmet-i redife) Şiirde her beytin sonlarında müstakil olarak tekerrür eden bir veyahud daha çok elfâz.” (M.Naci, 1322: 435)

Redifin şiirde yüklendiği fonksiyon ise çok yönlüdür. Redifin şiirde hem biçim hem ahenk hem de anlam yönünden bir tamamlayıcı görevi üstlendiğini söyleyebiliriz. Ayrıca redifin, şiirdeki temanın oluşmasında da büyük önem arz ettiğini belirtebiliriz. Bu hususta Tanpınar’ın şu sözleri dikkate değerdir: “Şiirde asıl tema, kafiye ve rediftir. Şâirin ilhamını bunlar idare eder. Düşünce ve hayal, kafiye ve redifin mihveri etrafında kurulur. Şâir, duygu ve duyularının dünyasına bu iki unsurun imkânlarıyla girer. Her yeni kafiye ve redif, yeni bir mana âlemine açılmış bir yola benzer.” (A.H. Tanpınar, 1982: 20)

Redifin dize sonlarındaki tekrar olduğu unutulmamalıdır. Bu tekrarlar tek ses olabildiği gibi cümlelerin büyük kısmı hatta bazen cümlelerin tamamı da olabilirler. Simetrik bir şekilde sıralanan bu tekrarlar, cümlelerin ahengi ve anlamı bakımından da büyük bir önem taşır. Bu konuda Şevkiye Kazan makalesinde şunları dile getirmektedir: “Redifin dize sonlarında simetrik olarak tekrarlanmasıyla anlam ve ahenk bütünlüğü sağlanır. Böylece redif, bir konu etrafında şekillenerek, şiirin temasını meydana getirir. Hatta redifler, çoğu zaman şiirlerin ismi yerine kullanılır ve şiir ‘su kasidesi’, ‘gül kasidesi’, ‘sünbül kasidesi’, ‘güneş kasidesi’, ‘sühan kasidesi’ gibi adlarla kimlik kazanır... Leitmotif, bir metinde tekrarlanan söz, cümle, motif veya parçadır. Bu tekrarların metnin anlamını oluşturu bir etkisi vardır. Redif, şiirin önemli bir öğesi olduğuna göre âhengin ve müzikalitenin dışında şiirin anlamına büyük bir katkısı vardır. Redif, bir mana taşıyan sesler

serisidir. Şiirdeki sesin anlamdan tamamıyla ayrılarak incelenmesi görüşü yanlıştır. Redif, şiirin tamamlayıcı bir parçasıdır. Bu bakımdan redifi bir leitmotif olarak değerlendirmek mümkündür. Redif, şiirin temasının oluşmasında şaire adeta rehberlik eder. “Sühan” redifi de bunlardan birisidir. Şâirler, sanat güçlerini ve dile olan hakimiyetlerini göstermek ve bir âhenk yaratmak istemişlerdir... Redif, şiirin hem şekil hem de muhtevasının şekillenmesinde ve şâirlerin söyleyişte ve dilde kendilerini ifade edebilmeleri yönünden önemli bir yere sahiptir. Şâirler, söyleyişlerine güç katmak ve şiirlerine bir ahenk verebilmek için vezin, kafiye, redif gibi unsurlardan yararlanmışlardır.” (Kazan, 2004: 75-103)

Şiiri şekil ve muhteva yönünden iki parçaya ayırırsak redif fonksiyonu itibariyle hangisinde daha etkili bir rol oynar. Bu meseleye ise Kaplan’ın şu satırları ışık tutar. “Divân şiirinde kafiye ve redif, şiirin sadece şeklinde değil, muhtevası üzerinde de rol oynar. Şâir, fikir ve hayallerinin çoğunu kafiye ve rediften çıkarır.” (M. Kaplan, 1992: 408-424) Redifin şiiri okuyan okuyucu üzerindeki etkisi, onda uyandırdığı duygu değeri de önemli ve dikkat edilmesi gereken bir hususiyettir. Bu durum redifin kullanım alanını genişlettiği gibi fonksiyonunu da önemli kılar. “Redif, şiirde ahengi artırarak okuyucuyu / dinleyiciyi etkilemenin yanı sıra şiirin çağrışım dünyasını da zenginleştirir. Bu bakımdan divânlarda redifli gazellerin sayısı redifsizlerden fazladır.” (Macit, 2004: 78-90)

Rediflerin şiirdeki kullanımları fonksiyon itibariyle bazen şiirlerin o rediflerle anılmasını sağlar ki bu durumda redif bir devri veya şahsı temsil eden bir kelime durumundadır. Bu hususu Cemal Kurnaz şöyle dile getirir: “Divân şairlerinin kullandığı bazı yeni redifler, aynı zamanda birer “belge” niteliğindedir. Redif olarak seçilen bu kelimeler, şairlerin ve aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumun psikolojisini de yansıtır. Bu gibi rediflerle yazılmış şiirler kronolojik olarak sıralandığında siyasal olaylara paralel olarak değişen toplum psikolojisini takip etmek mümkündür.” (Kurnaz, 1997: 265-267)

Bazı redifler ise Muhsin Macit’in dile getirdiği üzere, şairlerin meşrep ve mezhep ilişkilerini, varsa tarikat bağlantılarını yansıtan ipuçları içerir. “Meselâ Şeyh Galip’in tercih ettiği redifler, büyük ölçüde onu Mevlevi geleneğine bağlar. Coğrafyanın belirlediği duyarlık alanlarını da redifler sayesinde tespit etmek mümkündür. Meselâ Rumeli duyarlılığını taşıyan şairler, Taşlıcalı Yahya, Hayali, Hayreti, Usuli, Âşık Çelebi gibi şairlerin divânları kullanılan redifler açısından taranacak olsa müşterek kullanımların oranının yüksek olduğu görülecektir.” (Macit, 2004: 85)

Redifin önemli bir fonksiyonu da konunun belirlenmesi hususundadır. Çoğu vakit şiirde kullanılan redifler, konuyu belirlemekte veya bize konuyu tespit etmemiz noktasında yardımcı olmaktadır. “Konu, çok kere redifi belirler. Meselâ mersiyelerde kullanılan rediflerle tevhitlerde kullanılan redifler müştereklik arz etmez.” (İsen, 1994: 29-31) Ayrıca diğer bir hususiyet de bir âhenk unsuru olan redifin kullanıldığı şiirlerde konu bütünlüğü sağlamasıdır. Kafiyelerin farklı

kelimelerin sonunda olması bunu engellerken rediflerin aynı ses, hece veya kelimelerden oluşması buna zemin hazırlamaktadır. Muallim Nâci’de bu durumu şöyle dile getirir: “Redif mezâmin-i ebyâtın yekdiğere mürtebit olmasını icap eder. Meselâ gözlerin redifli bir gazelde irâd edilecek mezâmin hep gözlere nâzır olmak tabii olacağından o gazel yek-âhenk denilecek sûrette vücuda getirilir... Bununla beraber müreddef olan şiirin kendine mahsus bir letâfeti olduğu inkâr edilemez. Meselâ müreddef bir gazel-i belîğın matlâı okunduğu vakit onu takip eden beyitlerde redifin nasıl bir maharetle tekrar edildiğini görmeye tabiat müteşevvik olur. Redif tekrar ettikçe teşviki artar. Redifsiz şiirde ise bu hâlet bulunmaz. Onda yalnız kafiye zevki vardır. Halbuki tabiata redifli şiir söylemek redifsiz şiir söylemekten kolay gelir. Çünkü mezâmini redif cezbe eder. Tabiat da onun cazibesine kapılır gider.” İşte bu yüzdendir ki “belagatçe mütesavi olan ve biri müreddef, diğeri gayr-i müreddef bulunan iki gazelden birincisi ikincisine tercih olunur.” (M. Naci, haz: Y.Saraç, 1996: 84)

Redifli şiirlere vücut vermek, şairlik yeteneğinin de bir göstergesi olarak düşünülebilir. Zira Osman Horata’nın şu satırları da bu görüşlerimizi doğrular mahiyettedir: “Redifli şiirler, şairlerin ek, kelime ve kelime grubu etrafında dilin bütün imkânlarını yoklayarak, şiir kabiliyetini gösteren bir mihenk taşı özelliği gösterirler.” (Horata, 1998: 45) Çavuşoğlu’na göre de redifli şiirler, hayal dünyasının en üst noktada teşekkül ettiği şiirlerdir. Çavuşoğlu bu durumu şu satırlarla ifade eder: “Redifli şiirler, şairin muhayyilesinin bütün genişliğiyle aksettiği şiirlerdir.” (M. Çavuşoğlu, 1971: 286)

Rediflerin aynı şiir içinde sıkça kullanılması ise bazen sıkıntı yaratabilir. Nedeni ise her redif, okuyucunun duygu ve düşünce dünyasında değişik çağrışımlar yapabilir. Bu nedenle okuyucu, redif ekseninde belirli kalıplar içinde duygu, düşünce ve hayallerini sıkıştırmış olur ki bu da şiiri belli açıdan değerlendirmeyi gerektirir. “Şairin redif kelimeyi gazelin bütün beyitlerinde tekrar etmesi, bir kelimeye bağlı kalarak, değişik hayal cephelerini zorlaması demektir. Bu durum, tahayyül cephesinden bakılınca oldukça güçtür. Buna mukabil redif kelimeye bağlı kalmadan kafiyeyi teşkil edecek kelimelerle düzen sağlamak nispeten kolaydır.” (Akkaya, 1996: 21)

Redif, şiirde bir âhenk unsuru olmasının yanında şiire güzellik katan, onun ses ve anlam olarak hoşluğunu artıran bir öge durumundadır. “Redif iyi kullanıldığı zaman şiirin letafetini artırır.” (İ.H.Sevük, 1942: 93) Redifli şiirlerin oluşturdukları musiki, okuyucudaki güzel ve haz duygusunun ön plana çıkmasını sağlar. Bunun yanında aynı unsurların tekrarı, redifli şiirlerin ezber kolaylığını da beraberinde getirir.

Redifin fonksiyonlarını toparlayacak olursak, redif, kafiyeden sonra gelen ses, hece veya kelime tekrarlarıdır. Şiirde çok önemli bir âhenk unsurudur ve ahengin artırılmasına yardımcı olur. Şiirde tema ve konunun oluşmasında etkilidir, ayrıca şiirde konu bütünlüğü sağlar. Şairin hayal âleminin oluşmasına yardım

eder. Söze bir musiki katar. Şairlerin işini kolaylaştırır. Manaya etki eder. Redifin kullanımı şairlik yeteneğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Şiirdeki ses ve anlam bütünlüğünü sağlar. Şiiri okuma ve ezber kolaylığı sağlar. Bazen şairin mizacını, dünya görüşünü, içinde yaşadığı toplumun psikolojisini verir.^{1*} Şiirin şekil ve muhtevasına etki eder. İyi kullanıldığı vakit şiirin güzellik değerini artırır. Şiirin tamamlayıcı bir parçası ve kanaatimizce şiirin kalbine giden bir yoldur.

Türk Şiirinde Redif Kullanımı

Redifin kullanımına ve hangi kültürlerde kullanıldığına bakalım: “ ‘Redif dediğimiz şekil yalnız Acemce ile Türkçe’ye has bir tarzdır.’ Bir tarz, bir usûl olarak özellikle Türk ve Acem şiirinde geniş bir kullanım alanı bulan redifin, başlangıç itibariyle ihtimaller dahilinde değerlendirildiğini görmekteyiz. Kafiye gibi, redifin de öncelikle bu iki dilde kendini gösterdiğini belirten Banarlı, Mâ’lûmat-ı Edebiyye’deki yorumlara katılmakla beraber ihtiyatlı ifadeler kullanmaktadır. ‘Kafiyenin diğer dillere hangi kaynaktan yayıldığı henüz çözülmemiş olmakla beraber düşünülen ihtimal şudur: Kafiye daha çok eski Pehlevi ve eski Türk şiirinde görülüyor. Redif usûlü de yine İran ve Türk şiirinde başlıyor. Şu halde bu iki mühim ses unsurunun yeni Avrupa edebiyatlarına bu şiirlerden geçmiş olması mümkündür.’ Özellikle, şiir incelemeleri üzerindeki tespitlerden yola çıkarak böyle bir tahmine ulaşan Banarlı, uygulamadaki kabullere dikkatimizi çekerek, şiirde geniş ölçüde kafiye ve redif kullanan iki eski dilin Farsça ve Türkçe olduğunu belirtir.” (Erol, 1994: 171-172)

Redifli şiir Arap edebiyatında yoktur... Türk ve İran edebiyatında güçlü ve sanatkâr şâirler değişik redifler bularak ve bunları iyi kullanarak şiirlerine ayrı bir güzellik vermişlerdir. (Dilçin, 1997: 70) Aynı görüşü birçok kaynak ta desteklemektedir. Arap edebiyatında bulunmayan redifli şiir, İran ve Türk şiirine özgüdür.² Aynı hususu Mutluay’da şu satırlarla ifade eder. “Arapça, terki –arkadan gelen birinin ardından giden- anlamına gelen redif, daha çok İran ve en geniş uygulama ile Türk şiirinde kullanılmış, bazen baştaki kafiyeli tek kelimeden sonra dizenin bütün sözleri redif olarak tekrarlanmıştır.” (Mutluay, 1979: 91)

Açıklamalardan da anlaşıldığı üzere redif kullanımını, daha çok Türk ve İran edebiyatında görmekteyiz. Arap şiiri için ise bu kullanım söz konusu değildir. Gariboğlu yukarıdaki görüşlerden daha da ileri giderek şunları söyler: “Dünya’da yalnız Türk edebiyatında vardır. Araplar bile redifi bilmezler. Acemler’e bizden geçmiştir.” (Gariboğlu, 1983: 27) Redif kullanımı eski Türk şiirinde nasıldır, kullanılmış mıdır, var mıdır, yok mudur? Bu hususta ise Orhan Seyfi şunları dile getirir: “Eski şiirimizde çok defa kafiyeden sonra, redif denilen kafiyenin yardımcı bir söz tekrarlanır.” (Erol, 1994: 173)

Redifin eski Türk şiirindeki kullanımıyla ilgili Fuat Köprülü de şu satırlara

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Lütfi Alıcı, “Klâsik Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit Örnekleri Olarak ‘Yuf’ Redifli Şiirler” İlimi Araştırmalar Dergisi, S.17, İstanbul 2004

2 Kafiye, Büyük Kültür Ansiklopedisi, Başkent Yay. İstanbul 1984, c.6, s.2246

yer verir: “Eski Türk şiirinde kafiyelerde redif usûlüne uyulduğu da olur; yani son cüzü her mısradaki sabit kalıp kafiye ondan evvelki hecede olur.” (F.Köprülü, 1981: 80)

İlk İslâmi eserlerde dahi redif kullanımıyla karşılaşılacaktır.

Bilig kıymetini biliglig bilir

Ukuşka ağırlık ukışdan kelir (Kutadgu Bilig)

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til kudezmek tiyür (Atabetü’l Hakâyık)

İslâmi dönemin ilk devrelerinde kalan koşuğ, ağıt, sagu, destan vb. gibi manzum eserlerin sonunda görülen kafiye, genellikle yarım ve rediflerden ibaretti. (Erol, 1994: 175 -176)

Demek ki ilk dönem eserlerimizden itibaren Türk şiirinde redif kullanımı vardır. Yahya Kemal Beyatlı ise bu konuda şunları söylemektedir: “Gerek Acem’den aldığımız aruzlu şiirin gerek de babalarımızdan kalan heceli şiirin müşterek bir hassası vardır. İkisinde de manzumeler sonuna kadar zincirleme kafiyelerle örülürler. Şimdi dikkat edilecek mühim bir nokta var: Bu iki nevi şiirde de şiirin dayandığı nokta kafiye değil, rediftir. Vakıa Acem’in lisanı Aryani bir lisandır, Türkçe bilâkis Tûranidir. Bu iki lisan ayrı ayrı tabiatlıdır; birinde fiiller cümlelerin başında diğerinin sonunda gelir. Eğer mantiken düşünülecek olursa denilebilir ki Fârisi de redif fazladır. Fârisi şiiri tıpkı Almanca, İngilizce, Fransızca şiir gibi tabiaten redifsiz olmalıydı. Türkçe’de bilâkis redif zaruridir, çünkü fiil cümlelerin sonunda gelir, fiillerdense kâfiye olmaz, diğer kelimelerden olur, binaenaleyh rediften önce kâfiyeye de ihtiyaç vardır. Fakat bu asırda mâzinin hakikatleri köhne mantıkla değil, onları oldukları gibi tespit eden yeni ilimle görülür, biri Sâmi, biri Aryanî, biri de Tûranî yani üç zıd zümreden olan Arabî de, Fârisi de ve Türkçe’de şiirin şekilleri birdir, çünkü kitap birdi, din birdi, medeniyet birdi, irfan birdi, hazlar ve lezzetler de bir idiler.

İslam medeniyetinin canlı zamanında bu üç millet de şiirlerini aynı zevkle sonuna kadar zincirleme redif ve kafiyelerle yazıyorlardı. Arab’ın şiirinde redif usuldur, fakat Acem’le Türk’ün şiirinde azgındır, taşkındır, coşkundur. Türk’ün ve Acem’in şâirleri kafiyeden ziyâde redife basarlar. Bilhassa Türk’ün manzumeleri denilebilir ki âdeta rediften doğar; Türk redifi buldu mu şiirin asıl özünü söylemiş demektir. Meselâ redif: *Olsak da olmasak da bir*’dir; bu redif artık muayyen bir felsefedir...

Duygusuz şâirler redife tıpkı cankurtarana sarılır gibi sarılır, duyguları ise şevkin en yüksek zirvesine fırlamak için basarlar... Fikret zincirleme rediflerle beraber zincirleme kafiyeleri de durdurdu. Redife ancak Türkçe’nin tabiatında olduğu kadar hak verdi, kafiyeleri basitleştirdi... Şâirin uzviyetinde kafiye kuşta kanat gibidir. Yani başlıca bir uzuvdur.” (Y.K.Beyatlı, 1971: 127-134)

Yahya Kemal'in satırlarından da anlaşılacağı üzere redif, Türk şiirinin temelinde yatan en büyük unsurlardan bir tanesidir. Diğer bir husus ise Türkçe'nin cümle yapısının yani fiillerin sonda bulunmasının, Türk şiirinde redif kullanımını zaruri kılmıştır. Reşid'in Nazariyyat-ı Edebiyye'deki şu satırları da bu hususu dile getirmektedir: 'Hususiyle redifin bu iki lisana inhisarının ikisinin de ef'alın cümlelerde dâima son kelime olmasından, edevatın kelime nihayetlerine gelmesinden mütevellid ve binaenaleyh lisanların tabiat-ı asliyelerine müsteniddir.' (Erol, 1994: 178)

Yukarıdaki satırlardan da anlaşılacağı üzere Türk şiirinde redif kullanımı İslami dönem eserlerinden itibaren vardır. Bu kullanım da en önemli hususun ise Türk dilinin yapısının olduğu söylenebilir. Türkçe'nin sondan eklemeli bir dil olması, fiillerin sonda bulunması, redifin de adı üstünde "arkadan gelen" bir ek olması sebebiyle redif kullanımı Türk şiiri için her zaman ön planda gelmiştir. Şiirde birçok fonksiyonu yüklenebilen redifin Türk şiirindeki çeşitli kullanımları üzerinde duralım. Bu konuda Cem Dilçin'in redif çeşitlerini ayırmada ki tasnifini ele almak doğru olacaktır. "Cem Dilçin redifli şiirlere müreddef adı verildiğini söyler ve tasnifi kafiyeye olan kelimenin son harfi (revî) harfinden sonra gelen "vasl, hurûc, mezîd, nâire" ye göre düzenlenebileceğini belirtir. Şu başlıklar altında da örnekler verir.

a) *Revî harfinden sonra yalnız ek ve takı olan redifler:*

Fikr-i zülfünle perişânlıktır ey meh pîşemiz

Gayri sevdâyâ dolaşmaz rîşe-i endişemiz (Şeyh Galip)

b) *Revî harfinden sonra ayrı bir sözcük olan redifler:*

Gâm diyârında ecel peyki güzâr **etmez bana**

Yok sanır varım meğer kim itibâr **etmez bana** (Fuzulî)

c) *Revî harfinden sonra hem ek hem de ayrı bir sözcük olan redifler:*

Ezelden şâh-ı aşkın bende-i fermânıyız **cânâ**

Muhabbet mülkünün sultân-ı âli-şânıyız **cânâ** (Bâkî)

* Kimi zaman redif, dizenin başındaki uyak sözcüğünden sonra dizenin bütünü de kaplayabilir.

Sâfâ-yı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim

Vefâ-yı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim

Redifin ek olsun, takı olsun ya da ayrı bir sözcük olsun ilgili her dizede hiç değişmeden yinelenmesi bir genel kuraldır. Buna karşılık, Necâti aşağıdaki gazelinde "dersen işte" sözcüklerinden sonra gelen redifi, bir dizede "sen", bir dizede "ben" diye sırayla kullanarak çift redif denemesi yapmıştır.^{3*}

3 Geniş bilgi için bkz. Aydemir – Çeltik 2005: 167- 186

Bir yüzü gül gonce-leb dil-dâr **dersen işte sen**
Sen güle bülbül gibi kim zâr **dersen işte ben** (Necâti)

Bundan başka Esrar Dede de redif kullanmakta daha değişik bir deneme yapmıştır. Esrar Dede, “dilim” redifini her dizede yineleyerek kullanmıştır. Yalnız her dörtlükte aynı redif yinelemekte ise de dörtlüklerin yakaları ayrıdır.

Zahm-ı elemin tuttu ser-â-pây **dilim**
Âteşlere yandı yine ey vâý **dilim**
Ortada gezer bî-ser ü bî-pây **dilim**
Olmuş bütün âlemlere rüsvây **dilim**
Ey vâý dilim vâý **dilim**

Cem Dilçin redif kullanımı için yukarıdaki örnekleri verdikten sonra redifin Divân ve Halk Şiirindeki yerini ve değerini yeni Türk şiirinde tümüyle yitirdiğini söyler ve şöyle devam eder. Tanzimat, Servet-i Fünûn ve Fecr-i Âti şairleri divân şiiri etkisiyle yazdıkları şiirlerinde, Cumhuriyet dönemi şairleri de halk şiiri etkisiyle yazdıkları şiirlerinde kullanmışlardır. Bunların dışındaki şiirlerde, ek durumundaki redifleri saymazsak, eski anlayış ve geleneğe uygun rediflere rastlanmaz. Ancak, kimi şiirlerde söze bir ses değişikliği vermek, anlama bir güç katmak ya da yeni bir duygu ve düşünceye ortam hazırlamak için şiirin herhangi bir beytinde kullanılmıştır. Han Duvarları adlı şiirden aldığımız aşağıdaki parçada “yollar”, “yaslı yollar” ve “duvarları” redifleri, iç uyuma yeni bir canlılık, duygu ve düşünceye yeni bir güç verecek biçimde kullanılmıştır.

Bu ıslıkla uzayan, dönen, kıvrılan **yollar**,
Uykuya varmış gibi görünen yılan **yollar**

Ey köyleri hududa bağlayan **yaslı yollar**
Dönmeyen yolculara ağlayan **yaslı yollar!**
Ey garip çizgilerle dolu han **duvarları**,
Ey hanların gönlümü sızlatan **duvarları!...**” (Dilçin, 1997: 68 -92)

Halk şiirinde de redif kullanımı oldukça yaygındır. “Halk şairleri redife kafiyeden daha çok önem vermişlerdir. Bütün duygu, düşünce ve benzetmeleri rediften doğar. Halk edebiyatı ürünlerinin çoğunluğu rediflidir.” (Dilçin, 1997: 80) “Halk şiirinde redif genellikle mısraların sonundadır. Bazen başa doğru kayar. Mısra başındaki kelimenin dışındaki bütün kelimeleri içine alır. Karacaoğlan’ın şu dörtlüğünde olduğu gibi:

Kalktı deli gönül sürdü yürüdü
Gel oldu gidelim bizim illere
Gözüm yaşları yeryüzünü bürüdü
Sel oldu gidelim bizim illere

Karacaoğlan’ın 285 şiirinin birinci dörtlüğünde bir kafiye bir redif kullanılmıştır.

İlgıt ılgıt esen garibin yeli
Şol gavur dağının başı duman mı
Deli gönülüm ne kaynayıp coşarsın
Yoksa bu gün delirdiğin zaman mı” (Rayman, 1996: 62)

Örneklere de görüldüğü üzere redif, Türk şiirinin her döneminde ve her türünde kullanılan bir ahenk unsuru durumundadır. Kafiye ses benzerliği redif ise kafiye arkasından gelen ses tekrarlarıdır ve ahenk ile anlam arasında bir köprü durumundadır.

Batı Şiirinde Redifin Karşılığı

Batı şiirinde redif var mıdır, yok mudur? Öncelikle bu sorunun cevaplanması gerekir. Türkçe’de redifin kafiye sonrası gelen ve ses tekrarı gören bir ek olması yukarıdaki satırlarda da bahsedildiği üzere Türkçe’nin yapı bakımından sondan eklemeli bir dil olması ile alakalıdır. Batı şiirinde (İngilizce-Fransızca- Almanca) esas alınarak bu konu üzerinde durulacaktır. Her şeyden önce yukarıdaki diller Hint-Avrupa dilleri arasında olan çekimli dillerdir ve yapıları itibarıyla doğal olarak Türkçe’den farklılık arz ederler. “Çekimli dillerde de tek ve çok heceli kökler ve birtakım ekler vardır. Fakat yeni kelime yaparken ve çekim sırasında çok defa, köklerde bir değişiklik olur. Yani bazen az sayıdaki ekler kullanılmakla beraber, umumiyetle gramer ifadeleri kökün bir içten kırılma ile aldığı değişik şekillerle karşılaşılır. Bazı dillerde bu değişiklik çok defa kökü tanınmaz bir hale getirir, yeni kelimedede veya kelime halinde kökü hatırlatacak hiçbir iz, hiçbir ses kalmaz. Hint-Avrupa dilleri böyledir.” (M. Ergin, 1992: 8) Bu satırlardaki kaideler, Türkçe’deki kafiye ve redif anlayışı ile Batı şiirindeki kafiye ve redif anlayışının farklı tarzda düşünülebileceğini gösterebilir. Yahya Kemal’in “Fârisi şiiri, tıpkı Almanca, İngilizce, Fransızca şiir gibi tabiaten redifsiz olmalıydı.” (Y.K.Beyatlı, 1971: 133) satırları, bize Batı şiirinde redif kullanımının olup olmadığına dair ipucu vermektedir.

“Batı şiirinde, şiiri kafiye olarak görenler mevcuttur ki De Banville bunlardan biridir. Şiire “kafiye sanatı” kendisine de “kafiyeci” diyecek kadar ileri gider. Kafiye de tıpkı vezin gibi belli değişiklikler geçirmiştir. Son devirlerde şairler kafiyeyi sadeleştirmişler, daha sonra da atmağa kalkmışlardır; ancak bunu başaramamışlardır. Mısırda birbirine yakın olarak yerleştirilmiş ses tekrarları mevcuttur ve satır sonundaki bu sesler kafiyedir. Kafiye ses tekrarının sadece bir şeklidir ve aliterasyon ve asonans gibi benzer ses olaylarıyla birlikte incelenmelidir...Batı şiirinde değişik şekilde kafiyeler görülmektedir. İngiliz şiirinde “üç heceli kafiyeler veya dişi kafiye denen, vurgulu bir heceden sonra vurgusuz bir hecenin yer aldığı kafiyeli kelimelerin genellikle kaba ve komik tesir yarattığı görülür. Diğer taraftan ortaçağ Latince’sinde, İtalyanca’da ve Lehçe’de en ciddi durumlarda bile dini kafiyelerin kullanılması mecburiyeti vardır.” (Çelepoğlu, 1986: 89-90) Yukarıdaki satırlarda, *mısırda birbirine yakın olarak yerleştirilmiş ses tekrarları mevcuttur ve satır sonundaki bu sesler kafiyedir*, ibaresi gösteriyor

ki Batı da kafiye ses tekrarı olarak görülmektedir. Oysa bizim şiirimizde daha önce de bahsedildiği üzere kafiye ses benzerliği olarak düşünülürken redif ses tekrarı olarak kabul edilmektedir.

Batı şiirinde kafiye karşılığı olarak “Rhyme” kelimesi kullanılmaktadır. Fakat sözlüklerde redif kelimesini karşılayan bir sözcük bulunmamaktadır. Bu da bizi Batı şiirinde redif diye bir kavramın olup olmadığı hususunda düşündürmektedir. “Kafiye son derece karmaşık bir olaydır. Seslerin tekrarlanması (yahut tekrara yakın şekli) kafiyenin ahenkli ses fonksiyonunu meydana getirir. Henry Lanz’ın Physical Basis of Rhyme adlı eserinde göstermiş olduğu gibi vokallerin kafiyelenmesi tiz veya pes tonlarının tekrarı ile olur. Fakat kafiye ses olmakla beraber bu, tabiatıyla onun sadece bir yönüdür. Şiirdeki kıta kalıplarının düzenleyicisi hatta bazen yegâne düzenleyicisi ve mısra bitimlerinin habercisi olan kafiyenin vezindeki rolü estetik açıdan çok daha önemlidir. Fakat her şeyden önemlisi, kafiyenin bir mana taşıması ve bunun içinde şiirin bütünüyle ilgili olmasıdır. Kelimeleri bir araya getiren, bağdaştıran veya zıtlılaştıran kafiye dir. Kafiyenin bu semantik fonksiyonunun (yani manayı etkilemesinin) birçok yönleri vardır. Kafiyelerin hangi manaları taşıyan kelimeler arasından seçildiğini sorabiliriz: Mesela, kafiye son ekte mi (character, register), kökte mi (drink, thank), yahut da her ikisinde birden mi (passion, fashion) vardır? Kafiyeli kelimelerin hangi semantik sınıftan seçildiğini araştırabiliriz: Mesela, bir veya birkaç semantik kategoriden mi (isim, sıfat, fiil gibi gramer unsurlarından) yoksa belirli eşyalar arasından mı seçilmişlerdir? Kafiye ile birleştirilmiş kelimeler arasında ne gibi bir mana bağlantısı olduğunu öğrenmek isteyebiliriz: Mesela (heart, part, tears, fears) gibi çok görülen benzer sesli kelimeler arasından mı, yoksa çok farklı manalar taşıdıkları için yan yana gelince okuyucuyu şaşırtan kelimeler arasından mı seçilmişlerdir? W.K. Wimsatt, “Queens” (kraliçeler) ve “screens” (perdelere), “elope” (sevgili ile kaçma) ve “Pope” (papa) veya “mahogany” (maun) ve philogyny (kadın sevgisi) kelimelerini karşı karşıya koymak suretiyle bir şok tesiri yaratmaya çalışan Pope ve Byron gibi şairlerin seslerin bu özelliklerinden nasıl faydalandıklarını bir incelemesinde çok güzel bir şekilde göstermiştir. Kafiyenin, bir şiirin bütünlüğü içinde ne rol oynadığı, kafiyeli kelimelerin yalnız tampon kelimeler mi, yoksa şiirin manasının onlara mı bağlı olduğu incelenebilir. Kafiyeler bazen bir kıtanın iskeletini meydana getirdiği halde, bazen de mesela Browning’in “Last Duchess” inde olduğu gibi, onu fark edilemeyecek kadar silik bir duruma düşürülebilirler.” (R.Wellek – A.Warren, çev: A.Edip Uysal, 1983: 210 - 211)

Yukarıdaki satırlardan anlaşıldığı üzere kafiye bir ses tekrarıdır. Yapısı itibariyle Türkçe’den farklı olan İngilizce’de de doğal olarak kafiyelerin şiirdeki kullanılışı da farklıdır. Mısraların bitişinin habercisi olduğu söylenen kafiyenin bir mana taşıyarak şiirin bütünüyle ilgili olması gerektiği ve şiirdeki ahenkli ses fonksiyonunu sağlayan unsur durumunda bulunduğu belirtilir. “Şiir konusunda en

dikkat çekici metin Boileau'nun kafiye hakkında yazdığı üç beyitlik manzumesidir. L'Art Poetique'den alınan bu manzumede Boileau, kafiye'nin şiirde taşıdığı ehemmiyete dikkati çekmektedir.

Kafiye

Boileau'dan

Ben sahihen bir suhen-perver isem

Abd-i memlûkumdur elbet kâfiye

Ben ne istersem ne emreyler isem

Bâ-edeb eyler itaat kâfiye

Gelmesin gitmekse lâzım sâfiye

İstemem ben öyle ser-keş kâfiye

Ispartalı Mustafa Hakkı” (Kolcu, 1999: 309)

“Şiirin bir ritmik yapısı vardır. Bizim şiir yazarken kullandığımız bu yapı, kelimelerin biçimini yıkmamalı doğal seslerini ve kelimelerin anlamını bozmamalıdır. Siz bu ritmik yapıyı yeterli derecede güçlü ve etkili oluşturabilirsiniz fakat bu yapıyı oluştururken mısra sonlarını ve vurgu yerlerini iyi ayarlayamama nedeniyle çeşitli yanlışlar yapabilirsiniz. Şayet şiirde veya başka bir sanat dalında zevk vermek istiyorsanız kâfiye sürprizin bazı önemsiz elemanlarından biri olmalıdır. Garip veya dikkat çeken bir şey olmasına gerek yoktur fakat onu kullandığımız bütün unsurlardan iyi kullanmak zorundasınızdır.”(Cook, Pound, 2004: 83 -90)

Görülüyor ki şiirde kafiye önemli bir öğedir. Fakat anlaşıldığı üzere Batı şiirinde redifi karşılayan bir kavram yoktur. Batı şiirinde, İngiliz şiiri başta olmak üzere, Alman ve Fransız şiirinde de kafiyelerin çeşitli kullanımlarının olduğunu görmekteyiz.

Batı şiirinde kafiye, şiir içerisinde iki ya da daha fazla kelimedede aynı veya benzer ünlülerin veyahut ünsüzlerin kullanımına, tekrarına verilen addır. Kafiyelerde kendi aralarında özelliklerine göre şöyle tasnif edilir.

1. **Exact Rhyme:** Türkçe karşılığı tam kafiye'dir. Mısra içindeki kelimelerde birbirini takip eden ünlülerin aynı olması sonucu ortaya çıkan kafiye türüdür. Örneğin **follow – hollow, go –slow, disband – hand, wealthily – stealthily,**

2. **Slant Rhyme (Near rhyme, off rhyme, imperfect rhyme) :** Türkçe karşılığı yan kafiye'dir. Mısra içinde birbirini takip eden ünsüzlerin aynı fakat ünlülerin farklı olması sonucu ortaya çıkan kafiye türüdür. Örneğin **reason – raisin, mink – monk**

3. **Consonance :** Bir çeşit yan kafiye türüdür. Kelime veya ibarelerin başındaki ya da sonundaki sessiz harflerin tekrarı durumudur. Örneğin **spoiled – spilled**

4. **Masculine Rhyme:** Türkçe karşılığı eril kafiye'dir. Bir hece içindeki ses tekrarlarıyla oluşan kafiye'dir. Örneğin **vorce – remorce, contrive – survive**

5. **Feminine Rhyme:** Türkçe karşılığı dişil kafiyedir. İki veya daha fazla hecedeki seslerin benzerlikleriyle oluşan kafiyedir. Örneğin **turt le – fertile, gladness – mad ness**

6. **End Rhyme:** Mısra sonundaki kafiyelere verilen addır. Birçok kafiye böyledir.

7. **Internal Rhyme:** Mısra sonu kafiyenin tersidir. Mısra içindeki kelimelerde görülen kafiye türüdür.

8. **Eye Rhyme:** Kelimedeki hecelerde benzer seslerden oluşan fakat telaffuzları farklı olan kelimelerde görülen kafiye türüdür. Örneğin **laughter – daughter**, **idea – flea** (Kenedy, Gioia, 2005: 173 – 176, 696 -707)

Yukarıdaki satırlarda görüldüğü üzere Batı şiirindeki kafiyelerin tasnif edilişi bizim şiirimizdeki kafiyelerin tasnif edilmişinden çok farklıdır. Bizde benzer seslerin sayısına göre yarım, tam, zengin kafiye diye adlandırılırken onlarda ünlülerin ve ünsüzlerin kullanımına, hece yerlerine, başta ve sonda kullanımlarına, mısra sonunda veya mısra ortasında kullanımlarına göre değişik isimler almaktadır.

Gone **were but the** Winter
Come **were but the** spring
I would to a covert
Where the birds **sing**

Where in the whitehorn
Singeth a **thrush**,
And a robin sings
In the holly-**bush**

Full of fresh scents
Are the budding **boughs**
Arching high over
A cool, green **house**” (Richards, 1929: 31 -32)

Yukarıdaki şiirde 12 kafiyenin olduğu söylenmektedir. Demek ki ilk iki satırdaki “were but the” kullanımını bir kelime grubu tekrarı (redif) olarak düşünülmemekte bir iç kafiye yani (internal kafiye) olarak görülmektedir. Şiire dikkat edilirse İngilizce’deki cümle kuruluşunun da Türkçe’den ne kadar farklı olduğu görülecektir. Şimdi farklı dillerdeki şiirlerden bölümler olarak bu konuyu düşünelim.

THE OCEAN (OKYANUS) Lord Byron

Roll on, thou deep and dark blue Ocean – **roll!**
Ten thousand fleets sweep over three in **vain**;
Man **marks** the earth **with** ruin – his **control**
Stops **with** the shore; upon the watery **plain**
The **wrecks** are all **thy** need, nor **doth** remain
A shadow of man's ravage, save his **own**,
When, for a moment, like a drop of **rain**,
He **sinks** into **thy** depths **with** bubbling groan,

Without a grave, **unkell'd**, **uncoffin'd**, and **unknown**. (Ülkülü, 2001: 68)

Yukarıdaki Lord Byron'un Okyanus adlı şiirinde kafiye olabilecek sesler ve tekrarlar gösterilmiştir. Şiirdeki bu ses tekrarlarının şiirin ahengini sağlamada gerek göz gerekse kulak için bir uyum oluşturduğu görülmektedir. Şiirdeki bir diğer husus ise son satırdaki üç kelimenin önüne gelen italik olarak yazılmış "un" yani İngilizce'deki olumsuzluk ekidir. Türkçe, sondan eklemeli bir dildir ve kelimelere gelen ekler kelimenin sonuna eklenmektedir. Bunun da Türk şiirindeki redifin oluşmasında büyük bir etken olduğu söylenilebilir. Oysa yukarıdaki İngilizce şiirde olduğu gibi kelimenin önüne gelen ekler Batı dillerinin yapısıyla alakalıdır ve bu da Batı dillerinde yazılmış olan şiirlerde redifin olamayacağına dair ip ucu verir. Şiirde görüldüğü gibi kelimelere gelen "s" yani İngilizce dilbilgisi kurallarına göre çoğul yapan ek ise, yine ses tekrarı olarak alınmaz ve diğer benzerliklerle beraber kafiye olarak nitelendirilir. Dolayısıyla buradan şöyle bir sonuca varabiliriz: Yapı bakımından farklı olan dillerdeki kelimelerin almış oldukları ekler de fonksiyon itibariyle farklı görevlerde kullanılırlar. Bir ses tekrarı olan redif için kelimelere gelen ekler, takılar ve kelimeleri izleyen diğer kelimeler önemli bir unsurdur. İngiliz şiirindeki kafiye anlayışıyla Türk şiirindeki kafiye anlayışı yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere farklılık arz eder. Bizde kelimenin sonundaki seslerin âdetine göre kafiyeler isimlendirilirken yukarıdaki şiirde de görüldüğü üzere İngiliz şiirinde sayıdan ziyade sesli ve sessizlerin kullanımı kafiyeye vücut verir. Bu kullanım türü de redifin İngiliz şiirinde olmamasında bir etken olarak düşünülebilir.

GESTÄNDNIS (İTİRAF) Goethe

Was **ist** schwer zu verbergen? Das **Feuer!**
Denn **bei** Tage verrat's **der Rauch**
Bei Nacht die Flamme, das **Ungeheuer**
Ferner **ist** schwer zu verbergen **auch**
Die Liebe; noch so stille **gehegt**,

Sie doch gar leicht aus den Augen schlägt
Am schwersten zu bergen **ist** ein Gedicht;
Man stellt **es** untern Scheffel **nicht**.
Hat **es der** Dichter frisch gesungen
So **ist er** ganz davon durchdrungen;
Hat **er es** zierlich nett geschrieben,
Will **er, die** ganze Welt soll’s **lieben**,
Er liest **es** jedem froh and **laut**,

Ob **es** uns quält, ob **es** erbaut. (Wolfgang, 2000: 28 -29)

Yukarıdaki Goethe’nin İtiraf adlı şiirinde ortak ses kullanımları ve sık kullanılan ekler ve kelimeler gösterilmiştir. Mısra sonlarındaki kelimelerdeki ses tekrarları, kelime kökündeki ses tekrarlarıdır. Bu nedenle redif olamazlar. Mısra içi veya başında ve şiirde sıkça kullanılan “ist, er, es, der, bei, die” gibi ekler ve kelimeler ise Almanca’nın dil yapısının içindeki ekler ve kelimelerdir. Yani kafiyeden sonra gelmez ve ondan tamamen bağımsızdır. Redifin sözlük anlamının “arkadan gelen” olduğu hatırlanırsa Alman şiirinde de redif kullanımının olmadığı söylenilebilir.

LE CIMETIÈRE MARIN (DENİZ KIYISI MEZARLIĞI) Paul Valery

Ce toit tranquille ou marchent **des** colombes
Entre **les** pins palpites, entre **les** tombes;
Midi **le** juste y compose de **feux**
La mer, la mer, toujours recommencee!
O recompense apres une pensee
Qu’un long regard sur **le** calme **des** dieux! (Ülkülü, 2001: 74)

Yukarıdaki Paul Valery’nin Deniz Kıyısı Mezarlığı adlı şiirinde kelimelerde tekrar edilen sesler ve mısralardaki “les, le, des” ek ve kelimeleri gösterilmiştir. Bu ekler ve kelimeler Fransızca’nın dil özelliklerine ait kullanımlardır. Lakin şiirde de görüldüğü üzere mısra sonundaki kelimenin devamında gelmemektedir. Mısra sonundaki kelimelerdeki ses tekrarları ise o kelimenin kökündeki ses tekrarlarıdır. İlk iki mısranın sonundaki “s” eki çoğul yapan ek olsa da diğer kafiye seslerinden ayrı düşünülmez ve kafiye olarak ele alınır. Fransızca’da da fillerin mısranın sonunda bulunma gibi bir zorunluluğu yoktur. Bu özellik Fransızca’nın da dil yapısı itibarıyla şiirde redif kullanımına uygun olmadığını gösterir. Şiirde ikinci mısradaki les eklerinin kelimenin önünde yer alması da bu görüşümüzü doğrular mahiyettedir.

“Mimaride, resimde, heykelde, dekoratif sanatlarda, musikide olduğu gibi edebiyatta da bir motifin, bir sesin bir ifade tarzının muayyen aralıklarla tekrarı, insan üzerinde büyüleyici bir tesir bırakır. Zaten sanat da bir çeşit büyü değil midir?”

Bütün sanatlar tekrarın bu tesirinden faydalanırlar.” (Okay, 1990: 36) Dolayısıyla bizde redifin, Batıda ise kâfiyenin ses tekrarı olarak ele alındığı düşünülürse şiir sanatının da bu tekrarların tesirinden doğduğu belirtilebilir.

Redif, her şeyden önce şiirdeki ahengi sağlayan unsurlardan bir tanesidir. Kafiyeden sonra gelen ve ses tekrarları olan redifler, şiirin ritmik yapısının oluşturarak anlam ile musiki arasında bir bağlayıcı görevi üstlenirler. “Herhangi bir şiirde yer alan yinelemeler, vurgu ve ezgi açısından koşutluklar, eşlikler doğurduğu için şiirin ses bakımından etkisini ve müzikalitesini artırmaktadır.” (Aksan, 1993: 237) Kâfiye ise rediften önce gelen mısraın son kelimelerindeki ses benzerliklerinin adıdır. Türkçe’nin yapı bakımından sondan eklemeli bir dil olması, cümle kuruluşlarında fiilin sonda bulunması gibi nedenler, Türk şiirindeki redifin varlığını zorunlu kılar.

Batıda, yukarıda örnek verildiği üzere İngiliz- Alman ve Fransız şiirinde, durum daha farklıdır. Yapı bakımından çekimli bir dil olmaları, fiilin veya eylem bildiren kelimelerin sonda bulunma gibi bir zorunluluğun olmaması, ön ek almaları örneğin possible, impossible vb. nedenlerden ötürü Batı şiirinde redif veya redife denk gelen bir kavrama rastlanmaz. Bir diğer unsur ise “rhyme” kafiye olarak adlandırdıkları kelimeyi ses tekrarları olarak görmeleridir. Oysa biz kafiyeyi ses benzerliği, redifi ses tekrarı olarak nitelendiririz.

Onların kâfiyeleri tasnif edişi de farklıdır. Biz mısra sonunda yer alan kelimedeki ses benzerliklerinin sayısına göre yarım, tam, zengin diye nitelendirirken onlar ses tekrarları olarak gördükleri bu sesleri, kullanımlarına göre (ünlüler-ünsüzler, bir hecede veya daha fazla hecede kullanma) adlandırırılar. Ayrıca onlar, mısra sonundaki kelimeleri ayrı kafiyelendirdikleri gibi mısra içindeki kelimeleri de iç “internal” kafiye olarak nitelendirirler. “ Batı yazımında sözcük içi ünsüz benzerliğini ya da kök ünlüdeki benzerliği anlatmak üzere kullanılan Fr. Assonance terimi Türk şiir incelemelerinde yalnız, ünsüzleri aynı olan sözcüklerle kurulan uyak içinde kullanılmış ve yarım uyak adını almıştır.” (Aksan, 1993: 189) Bu durumunda onların şiirinde redif veya redif dengi bir kavramın olmamasında etkili olduğu söylenebilir. Batı şiirinde alt alta gelen mısralarda aynı kelimeler olduğu gibi mısra içinde veya başında kullanılıyorsa bu kelimeleri de ses tekrarı gördükleri için kâfiye “rhyme” olarak nitelendiriyorlar. Bizde ise aynen tekrarlanan kelimeler genellikle kafiyeli kelimenin arkasından geldiği için redif olarak nitelendiriliyor.

Bizim şiirimizde özellikle dörtlülüklerde, kâfiyeli kelimenin mısra sonlarında bulunuşuna göre düz a-a, çapraz a-b-a-b, sarma a-b-b-a ayrım yapılıdır. Batı şiirinde de benzer dizilişler görülmektedir fakat bunların bizdeki gibi tasnif edilmiş bir ismi yoktur. Batı şiirinde “eye rhyme” göz kafiyesi denilen kâfiye çeşidi daughter, laughter gibi seslerin tekrarı bakımından büyük benzerlik arz etse de telaffuzda tek veya birkaç sestem dolayı farklı okunur.

Türk şiirinde mısra sonunda yer alan kelime kökündeki son ses veya seslere göre kâfiye belirlenir ve kafiyeden sonra gelen ek-takı-kelime veya kelime grupları ise redifi belirler. Batı şiirinde ise dil yapılarının farklı olması nedeniyle (çekimli dil) kökte değişiklik olabilir. Bu da Türkçe şiirlerin yazılışıyla Batı dillerindeki şiirlerin yazılış arasında bir fark olduğunu gösterir. Her ne kadar Batı şiiri kafiyeyi ses tekrarı Türk şiiri kafiyeyi ses benzerliği redifi ses tekrarı olarak görürse görsün birleştikleri tek nokta “ses” merkezli olmalarıdır. Farklılık ise dil yapısından ve bakış açısından kaynaklanmaktadır. Ortak nokta ise ister ses benzerliği olarak nitelendirilsin ister ses tekrarı olarak, Türk şiirinde kâfiye ve redif, Batı şiirinde ise “rhyme” kâfiye bir ahenk unsurudur ve şiirin müzikalitesinde, ritminde, anlamında büyük rol oynarlar.

Unutulmamalı ki şiir, kelimelerin kendi anlamlarından sıyrılarak şiir içinde yeni bir anlam kazanmalarıyla oluşan bir söz sanatıdır. Her şiir, yazıldığı dilin büyüsünü taşır ve başka dile aktarıldığı zaman bu büyüsünü kaybeder. Onun için her şiiri yazıldığı dilde okumak ve o dilde değerlendirmek, yorumlamak gerekir. Yazıldığı dilin büyüsü derken kastedilen o dilin yapısı ve o dilde şiir yazılırken kullanılan o dile has ahenk unsurlarıdır. Her dilde aynı kullanımları görmek zordur, beklemek de manasızdır. Batı şiirinde redif var mıdır yok mudur? Sorusuna da bu mantık çerçevesinde cevap vermek gerekir.

Şiir, duyguların dilidir. Duygularımızı ifade etmek için kullanacağımız kelimeleri rast gele alt alta sıralamakla şiir yazılmaz. Bu kelimeleri bir ritmik yapı çerçevesinde, âhenk oluşturacak şekilde, seslerin meydana getireceği müzikâliteyi dikkate alarak yazdığımızda iyi bir şiire vücut verirsiniz. Ritm- ahenk – müzikâlite üçgenini kurmanın en önemli yolu da Batı şiirinde “rhyme” kâfiye bizde ise kâfiye ve rediflerin kullanılmasıdır. Ayrıca bunların kullanılması şiiri düzyazıdan ayıran en önemli etkenlerden de bir tanesidir.

Sonuç olarak redif bir ses tekrarıdır ve ses benzerliği olarak nitelendirdiğimiz kâfiyeden sonra gelir. Türk şiirinde redif, şiirin ahenginde-manasında-müzikalitesinde-ritminde ses ve anlamın kaynaştırılmasında çok etkilidir. Redifin fonksiyonlarını sadece bunlarla da sınırlamak doğru değildir. Redifin “arkadan gelen” anlamını taşıması, Türkçe’nin de yapısı itibariyle sondan eklemeli bir dil olması, redifin Türk şiirinde kullanılmasını sağlar. Batı şiirine baktığımızda ise “rhyme” kâfiye kelimesi dışında redifi karşılayan veya onun üstlendiği görevi üstlenen başka bir kelimeye rastlamayız. Bu hem onların dil yapısı ile alakalı hem de kafiyeye bakış tarzı ile alakalıdır. Zira bizim için ses benzerliği olan kâfiye onlara göre ses tekrarıdır. Yani onlar benzerlik ne derece olursa olsun, bu aynı kelimelerin tekrarı da olabilir, ses tekrarı olarak düşünmektedirler. Bu da “rhyme” dedikleri kafiyenin aynı zamanda redifin fonksiyonunu da üstlendiğini gösterebilir.

Çalışmamızdan çıkan sonuçları şu başlıklar altında toplamamız mümkündür.

1. Dil Yapılarının Farklılığı: Bizde redifin olması, Batı şiirinde ise redifin kullanılmamasının en büyük nedeni dil yapısı ile alakalıdır. Zira redif, ek, takı, kelime ve kelime grubudur ve mısra sonundaki kelimenin arkasından gelir. Türkçe sondan eklemeli bir dildir ve buna uygundur. Oysa Batı dillerinin yapısında ön eklere de rastlanmaktadır.

2. Bakış Açılarının Farklılığı: Biz de kâfiye ses benzerliği redif ses tekrarı iken, Batı şiirinde kâfiye ses tekrarı olarak düşünülür. Dolayısıyla redifin Türk şiirinde yüklendiği fonksiyon Batı şiirinde kâfiye kelimesiyle de karşılanmaktadır.

3. Kâfiye Kullanımlarının ve Tasniflerinin Farklılığı: Türk ve Batı şiirinde kâfiye kullanımlarının ve bu kullanımlara göre kâfiye tasnifinin de tamamen farklı olması, redif diye bir kavramın şiirde kullanılıp kullanılmamasında etkilidir. Örneğin bizde kâfiye çoğunlukla sonda bulunurken Batı şiirinde mısraın ortasında veya bazen baş taraflarında da kâfiye kullanıldığı görülmektedir. Bu da Batı şiirinde redif veyahut redif dengi bir kelime kullanımının olmamasında etkilidir.

Yukarıdaki yargıları şöyle özetleyebiliriz. Batı şiirinde “rhyme” olarak adlandırılan “kâfiye” bir ses tekrarı olarak görülmektedir. Ve mısra içindeki bütün ses benzerlikleri, kelime aynen kullanılsa bile, ses tekrarı olarak nitelendirilir. Eylem bildiren kelimelerin sonda bulunma gibi bir zorunluluğunun olmaması da bunu kuvvetlendirir. Kısacası redif kullanımı her şeyden önce dil yapısı ile ilgilidir ve Batı dillerinin kuruluş tarzı redif kullanımına müsait değildir. Redif veya redif dengi bir kavramın Batı şiirinde kullanılmamasının nedenini de burada aramak yerinde olacaktır.

KAYNAKLAR

- “*Kafiye*” (1984) **Büyük Kültür Ansiklopedisi** C.6, Başkent Yay, İstanbul
- “*Kafiye*” (1982) **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Dergah Yay. İstanbul
- “*Kafiye*” (1985) **Yeni Türk Ansiklopedisi**, Ötüken Yay, İstanbul
- “*Redif*” (1998) **Türkçe Sözlük**, TDK Yay, C.2, Ankara Akın Hüsrev, (2001) *Servet-i Fünûn Nazmında Şekil ve Kâfiye*, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Samsun
- Akkaya Mehmet, (1996) *Divân Şâirlerinin Gazellerinde Harf Tercihleri ve Redif*, **İlmi Araştırmalar S.3**, İstanbul
- Aksan Doğan, (1993) **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili**, Engin Yay. İstanbul
- Akün Ömer Faruk, (1994) “*Divân Edebiyatı*” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.IX, İstanbul
- Alıcı Lütfi, (2004) “*Klasik Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit Örnekleri Olarak ‘Yuf’ Redifli Şiirler*” **İlmi Araştırmalar Dergisi**, S.17, İstanbul
- Aydemir Yaşar – Çeltik Halil, (2005) “*Redife Farklı Bir Bakış: Çift /Çapraz Redifle Yazılmış Tek Kâfiyeli Şiirler*” **Bilig Dergisi S. 33**, Ankara
- Banarlı Nihad Sami, (1971) **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, MEB, İstanbul
- Beyatlı Yahya Kemal, (1971) “*Kafiye*” **Edebiyata Dair**, Baha Matbaası, İstanbul
- Celepoğlu Ayşegül, (1986) *Kendi Gök Kubbemizde Ahenk Kavramına Bağlı Tespitler*, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara
- Cook Jon, (2004) **Poetry in Theory An Anthology**, Blackwell Publishing, USA
- Çavuşoğlu Mehmet, (1971) **Necâti Bey Divânının Tahlili**, İstanbul
- Devellioğlu Ferit, (1982) **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgât**, Aydın Kitabevi, Ank.
- Dilçin Cem, (1997) **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, TDK Yay, Ankara
- Ekrem Recaizade Mahmut, (1923) **Talim-i Edebiyat**, İstanbul
- Eliot Thomas Stern, (1983) **Edebiyat Üzerine Düşünceler**, çev: Sevim Kantarcıoğlu, Ankara
- Ergin Muharrem, (1992) **Türk Dilbilgisi**, Bayrak Yay, İstanbul
- Erol Ali, *Kafiye Kavramı Üzerine Bir Çalışma*, (1994) **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara
- Gariboğlu Kemal, (1983) **Edebiyat Bilgileri-Batıda ve Bizde Edebi Akımlar**, İst.
- Goethe Johann Wolfgang Von, (2000) **Doğu Batı Divanı**, 1. bs. çev: Bayram Yıldız, İyi Adam Yay, İstanbul
- Horata Osman, (1998) “*Necati Bey’den Bâki’ye Döne Döne*” **Bilig Dergisi S.7**, Ankara
- İsen Mustafa, (1994) **Acıyı Bal Eylemek: Türk Edebiyatında Mersiye**, Akçağ Yay, Ankara
- Kaplan Mehmet, (1992) “*Cenap Şehabeddin’in Şiirlerinde Ses ve Musiki II*”, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I**, İstanbul

- Karataş Turan, (2001) **Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Perşembe Kitapları, İst.
- Kazan Şevkiye, (2004) “*Divân Şiirinde Önemli Bir Leitmotif: Sühan Redifli Şiirler*”, **Çankaya Üniversitesi Journal of Arts and Sciences S.2**, Aralık
- Kennedy X. J. – Gioia Dana, (2005) **An Introduction to Poetry**, USA
- Kolcu Ali İhsan, (1999) **Türkçe’de Batı Şiiri**, Gündoğan Yay, Ankara
- Köprülü Fuat, (1981) **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötügen Yay, İstanbul
- Kurnaz Cemâl, (1997) “*Divân Şiirinde Belge Redifler*” **Divân Edebiyatı Yazıları**, Akçağ Yay, Ankara
- Macit Muhsin, (2004) **Divân Şiirinde Âhenk Unsurları**, Kapı Yay, İstanbul
- Mayakovski Vladamir, (2002) **Şiir Nasıl Yazılır**, Adam Yay, İstanbul
- Mutluay Rauf, (1979) **100 Soruda Edebiyat Bilgileri**, Gerçek Yay, İstanbul
- Nâci Muallim, (h. 1322) **Lûgât-i Nâci**, Asır Matbaası, İstanbul
- Okay Orhan, (1990) **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, İstanbul
- Özkırmırlı Attila, (1984) “*Uyak*” **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi**, Cem Yay, İstanbul
- Rayman Hayrettin, (1996) **Karacaoğlan’ın Şiirlerinde Âhenk Unsurları**, Kültür Bak. Yay, Ankara
- Richards I.A., (1929) **Practical Criticism**, Harvest Book, USA
- Saraç M.A.Yekta, (1996) Nâci Muallim, **Istilahat-ı Edebiye “Edebiyat Terimleri”**, Risale Yay, İstanbul
- Sevük İsmail Habib, (1942) **Edebiyat Bilgileri**, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Tanpınar Ahmet Hamdi, (1982) **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Basımevi, İstanbul
- Türkçe Sözlük** (1988) TDK Yay. Ankara
- Ülkülü Orhan, (2001) **Fransızca’da Çok Ünlü Şiirler**, Ankara
- Ülkülü Orhan, (2001) **İngilizce’de Çok Ünlü Şiirler**, Ankara
- Wellek R. – Warren A. (1983) **Edebiyat Biliminin Temelleri**, çev. Ahmet Edip Uysal, Kültür Bak. Yay, Ankara
- Yetiş Kazım, (1989) “*Ahenk – Edebiyat*” **İslam Ansiklopedisi C.1**, İstanbul.